

תוכן העניינים

ז	הקדמה – ראשיתה של דרך אדירה
ט	על התרגום
יא	הקדמה
1	פרק ראשון: צייד הספרים
11	פרק שני: רגע הגילוי
42	פרק שלישי: בעקבות לוקרטיוס
78	פרק רביעי: שיני הזמן
117	פרק חמישי: לידה ולידה מחדש
146	פרק שישי: סדנת הכוזבים
169	פרק שביעי: בור כרוי לשועל
200	פרק שמיני: טבע היקום
224	פרק תשיעי: השיבה
242	פרק עשירי: תפניות
269	פרק אחד־עשר: חיים חדשים
295	שלמי תודה
297	ביבליוגרפיה נבחרת
346	מפתח

הקדמה: ראשיתה של דרך אדירה

סיפורו של ספר אחד בתולדות התרבות המערבית; ספר בן למעלה מאלפיים שנה, האוצר בחובו את גרעינה של ההשקפה המדעית, של החילוניות ושל המודרניות כולה. **התפנית** מגולל בפרוזה סוחפת ווירטואוזית את סיפור היעלמו ומציאתו מחדש של הספר **על טבע היקום**, יצירת המופת של לוקרטיוס הרומי, בתקופת הרנסנס באחד ממנזרי גרמניה. מציאתו מחדש של **על טבע היקום** בידי ההומניסט האיטלקי פוג'ו ברצ'וליני ב־1417 נבנית בכתיבתו של סטיבן גרינבלט כאירוע המכונן את העידן החדש בתולדות המערב, האירוע שהחל לערער על הדוקטרינות הדתיות בדבר טבעו של העולם ולבנות למולן מדע המבוסס על ניסיון ומחקר אמפירי. גרינבלט, בפרישה אפית מרהיבה, מגולל את סיפורו של הידע על אודות העולם מאז העת העתיקה ועד היום, ובסיפור הזה – את הדרמה הסוערת, העקובה מדם, בין הידע לבין הדתות המונותאיסטיות, ובעיקר – הנצרות.

על טבע היקום של לוקרטיוס (שתרגומו המופתי לעברית בידי שלמה דיקמן ראה אור ב־1962) אינו רק סמל להשקפה המדעית אלא הוא מחזיק את יסודותיה הראשונים של ההשקפה הזאת. זה שיר מפואר, במשקל הקסמטרי, על יקום שהוא תוצר של התנגשות בין אטומים, על עולם שלא נוצר בידי אל או אלים ועל העובדה שאנו עשויים מאותו חומר שממנו עשויים הכוכבים והימים וכל יתר הדברים. זו יצירה מדעית־פילוסופית הכתובה ביופי מופלג.

כפל הפנים הזה הפך אותה למסוכנת שבעתיים. כבר הנוצרים הראשונים חיפשו דרכים לערער על חשיבותו. שני הזמן ואיבת הכנסייה העלימוהו כמעט כליל. העותק שמצא ברצ'וליני בספריית המנזר הגרמני היה אחד משלושה. מציאתו היא "התפנית" (מושג של לוקרטיוס עצמו): ראשית, גרעין, מפנה זעיר, המחזיקים את ראשיתה של דרך אדירה – הבסיס להבנה הרציונלית של העולם כולו. עיקרו של הספר הנהדר הזה טמון בקשר שבין ראיית העולם הטבעי לבין המניע האנושי העז ביותר להבינו: הסקרנות והפליאה. המגע האנושי בידע מונע בידי תשוקה, הנאה ויופי. הישגיו של לאונרדו בתחום הטכנולוגיה והאמנות, המסמלים עד היום את מהותה של רוח הרנסנס האיטלקי, ספוגים ברוח זו: המדע אינו נבדל מן התשוקה. היופי מצוי בשניהם. "האביב" של בוטיצ'לי, על פרטי הציור ועל רגשת החושים החופה עליו, מצויר בזיקה ברורה לספר הזה. הישגו הגדול של סטיבן גרינבלט טמון בסגנונו של הספר הזה, המצליח לעמוד באתגר של לוקרטיוס: לכתוב ספר שהוא בגדר מחקר מדעי ובחינה ביקורתית של ההיסטוריה בדרך של יצירה סיפורית הנענית לכל תביעותיה של הסיפורת המשובחת: סחף סיפורי, אמינות פסיכולוגית, קול עז. גרינבלט אורג בסיפורו תועפות של ידע היסטוריוגרפי, ארכיאולוגי, פילולוגי, ספרותי, והוא מלמד את קוראיו להביט על המציאויות מתוך שפע של נקודות ראות. כתיבתו, שכונתה על ידו "פואטיקה של התרבות" (cultural poetics), אינה מפחיתה את מינון המדע שבה ואת חומרן המחקרית, אלא היא מביאה אליו את מורכבות המבט של הפרוזה הספרותית, ההבנה כי רק מכלול של מבטים יכול ליצור חדירה כלשהי אל מהות האירועים. יעילות הלשון ועושרה הפיזי הזן מימושו של המבט החוקר, וכי לשון בלתי-פואטית תאבד את איכות הרנסנס של המדע.

פרופ' אריאל הירשפלד

על התרגום

כל המובאות מתוך **על טבע היקום** לקוחות מתרגומו הנפלא מלטינית של שלמה דיקמן (ירושלים: האוניברסיטה העברית ומוסד ביאליק, 1962), פרט לקטעים אחדים שגרינבלט מביא בעיבוד אנגלי בפרוזה ואותם תרגמנו מן הנוסח האנגלי. מובאות מיצירות אחרות הועתקו מן התרגומים העבריים המצוינים בהערות השוליים, ובהעדר תרגום עברי קיים נעשו בידי המתרגם והעורכים. קטעים שמקורם לטיני, יווני, גרמני, איטלקי וצרפתי ואשר אין להם תרגום עברי תורגמו בדרך כלל מכלי שני על פי הנוסח המופיע במהדורה האנגלית של הספר.

אני מבקש להודות לפרופ' מירי אליאב-פלדון, אביבה ברק, ד"ר דני גולני, ד"ר תמר הרציג, ד"ר אורנה הררי, פרופ' אביעד קליינברג ואביעד שטיר על עזרתם בתרגום מונחים מתחום התמחותם, ולאנספור המתרגמים העמיתים שסייעו פה ושם בשיפורי נוסח.

המתרגם

הקדמה

כשהייתי סטודנט נהגתי ללכת בסוף שנת הלימודים לחנות הכלבו של ייל ולחפש מה לקרוא בקיץ. כמעט שלא היה לי כסף, אבל במחלקת הספרים מכרו תמיד במחירים מגוחכים ספרים שלא היה להם דורש. כל הכרכים היו מגובבים בארגזים, ואני הייתי מחטט בהם ללא כוונה מוגדרת ומחכה שמשוהו יצוד את עיני. באחת הפשיטות האלה הבחנתי בספר כיס בעטיפה משונה להפליא: פרט מציור של הצייר הסוריאליסט מקס ארנסט. תחת חצי סהר, אי־שם מעל לפני האדמה, היו שני זוגות רגליים – הגופים היו חסרים – עוסקים במה שנדמה כהזדווגות שמימית. הספר עצמו – תרגום בפרוזה של הפואמה בת אלפיים השנים **על טבע היקום** *De rerum natura* מאת לוקרטיוס – נמכר בעשרה סנט בלבד אחרי הנחה, ואני מודה שקניתי אותו בזכות העטיפה לא פחות מאשר בזכות התיאור הקלאסי של עולם החומר.

פיזיקה עתיקה אינה נושא מפתה במיוחד לקריאה בחופש, ובכל זאת, באחד מימות הקיץ לקחתי את הספר בהיסח הדעת והתחלתי לקרוא. כעבור רגעים מעטים נמצא צידוק מלא לעטיפה הארוטית. לוקרטיוס פותח בהמנון נלהב לוונוס, אלת האהבה, שבואה בראשית האביב מגרש את העבים, שוטף את השמים באור וממלא את חלל העולם בתשוקה מינית קודחת:

הראשונות המבשרות על בואך, האֵלָה, הריהן הציפורים
שבאוויר, שחציין העזים ננעצו בלבן. אחריהן – חיות בר ובני

בקר מדלגים בכרי מרעה דשנים ושוחים בנהרות שוצפים: עד כדי כך הכול נשבים בקסמך וחושקים לצעוד אחריך. אז את משרה אהבה מפתה בלב כל יצור השוכן בימים, בהרים, באפיקי הנהרות ובסבך הרוחש ציפורים, ונוטעת בו את יצר התשוקה להרבות את זרעו.

בהתפעמות מן הפתיחה האינטנסיבית הזו המשכתי הלאה – לחיזיון ובו מארס ישן בחיקה של ונוס, "מובס מפצע האהבה שאינו מגליד לעולם, פושט צווארו הנאה לאחור ומביט כך", לתפילה לשלום, לדברי הוקרה לחוכמתו של הפילוסוף אפיקורוס ולגינוי נחרץ לפחדים הנולדים מאמונות תפלות. כשהגעתי לתחילתו של קטע ארוך המציג עקרונות פילוסופיים ראשוניים הייתי בטוח שאאבד עניין. איש לא כפה עלי לקרוא את הספר, קראתי בו להנאתי בלבד, ואת עשרת הסנטים שהשקעתי קיבלתי מזמן בחזרה. אבל להפתעתי הספר המשיך לרתק אותי.

מה שמשך אותי לא היה לשונו המשובחת של לוקרטיוס. לימים התמודדתי עם ההקסמטרים של על טבע היקום במקורו הלטיני ולמדתי להבין משהו ממרקמו המילולי העשיר, ממקצביו המתוחכמים ומעורמת דיוקם של דימויו הקולעים. אבל המפגש הראשון שלי היה עם הפרוזה האנגלית העניינית בתרגומו של מרטין פרגוסון סמית – טקסט בהיר ולא נפוח, אבל בלתי מרשים בעליל. לא: משהו אחר נגע בי, משהו שחי ורחש במשפטים לאורך יותר מ־200 עמודים דחוסים. במקצועי אני נדרש לעודד תלמידים להתבונן בתשומת לב בפני השטח המילוליים של הטקסט שהם קוראים. הרבה מן ההנאה והעניין שבשירה תלויים בתשומת לב כזאת. ובכל זאת, אין שום מניעה לחוות יצירת אמנות בעוצמה רבה גם בתרגום צנוע, לא כל שכן בתרגום מבריק. והרי זו הדרך שבה רוב קוראי תבל נפגשו עם ספר בראשית, עם האיילאדה ועם

המלט. אין ספק שמוטב לקרוא את היצירות האלה בלשון המקור, אבל טעות היא להתעקש שאין אפשרות אמיתית לגשת אליהן באופנים אחרים.

כך או כך, אני יכול להעיד מניסיוני שאפילו בתרגום בפרוזה, **על טבע היקום** מצא מסילות עמוקות מאוד ללבי. כוחו נבע במידה מסוימת מנסיבות אישיות – שכן האמנות תמיד חודרת בעד החרכים שבנפשו של כל אדם. בלב הפואמה של לוקרטיוס עומד עיון מעמיק, תרפויטי, בפחד מן המוות, והפחד הזה חלש על כל ילדותי. לא הפחד מפני מותי הפרטי העיק עלי; בי הייתה תחושת האלמוות הבריאה האופיינית לילדים. היה זה הביטחון המוחלט של אמי כי היא עתידה למות בגיל צעיר.

אמי לא פחדה מן העולם הבא: כרוב היהודים היה לה רק מושג כללי ומעורפל על מה שאולי צפוי לה לאחר מותה, והיא לא הקדישה לכך מחשבה מרובה. מה שהטיל עליה אימה היה המוות עצמו – החידלון העירום של הקיום. מאז שאני זוכר את עצמי, אמי הגתה בדבקות בקצה הממשמש ובא והייתה מזכירה אותו שוב ושוב, במיוחד ברגעי פרידה. חיי היו רצופים סצנות פרידה בממדים אופראיים. כשהייתה נוסעת עם אבי מבוסטון לניו יורק לסופשבוע, כשהייתי יוצא למחנה קיץ, ואפילו – בזמנים שהיו קשים לה במיוחד – פשוט כשהייתי הולך לבית הספר, אמה הייתה נצמדת אלי חזק ומדברת על בריאותה הרופפת ועל הסיכוי המוחשי שלעולם לא אראה אותה עוד. לא פעם, כשהלכנו שנינו יחדיו, הייתה נעצרת פתאום, כמו עומדת לקרוס. לפעמים הייתה מראה לי וריד פועם בצווארה, נוטלת אחת מאצבעותי ונותנת לי למשש אותו בעצמי, עדות להשתוללות המסוכנת של לבה.

כשנחקקו בי הזיכרונות הראשונים של פחדיה הייתה בוודאי בת פחות מארבעים, ואין ספק שהפחדים האלה רדפו אותה עוד הרבה קודם לכן. הם השתלטו עליה כנראה כעשר שנים לפני

שנולדתי, כשאחותה הצעירה, שהייתה אז רק בת שש-עשרה, מתה מזיהום בגרון. המאורע הזה – שגרת חיים מוכרת בעולם שלפני גילוי הפניצילין – נותר בנפשה של אמי כפצע פתוח: היא דיברה עליו בלי הרף, הייתה בוכה בשקט, הכריחה אותי לקרוא שוב ושוב במכתבים המרגשים שכתבה הנערה בימי המחלה שהסתיימה במותה.

בשלב מוקדם מאוד הבנתי שה"לב" של אמי – אותם פרפורים שלכבודם היא וכל הסובבים אותה היו עוברים לדום – שימש אותה כאסטרטגיה לחיים. הוא היה דרך סמלית להזדהות עם אחותה המתה ולהתאבל עליה. הוא היה אמצעי להביע כעס – "תראה איך הצלחת להרגיז אותי" – וגם אהבה – "תראה איך אני ממשיכה לעשות הכול בשבילך, גם אם עוד רגע הלב שלי שובק". הוא היה הצגה דרמטית, חזרה כללית, על הכיליון שהפחיד אותה. ויותר מכל הוא היה דרך לסחוט תשומת לב ולתבוע אהבה. אבל ההבנה הזו לא גרעה הרבה מעוצמת ההשפעה שלו על ילדותי: אהבתי את אמי ופחדתי לאבד אותה. לא היו לי אמצעים להפריד בין התמרונים הפסיכולוגיים לסימפטום המסוכן (אני משער שגם לה לא היו), ובתור ילד לא היו לי כלים להעריך כמה מוזרות היו הפריטה הכפייתית הזאת על המוות הקרוב והאמירה של כל "להתראות" כאילו הוא האחרון. רק עכשיו, כשהקמתי משפחה משלי, אני מבין כמה נואש היה בוודאי הדחף שהביא הורה אוהב – ואמי הייתה אם אוהבת – להעמיס על ילדיו נטל רגשי כבד כל כך. כל יום חדש חידש את הוודאות הקודרת שמותה אורב מעבר לפינה.

בסופו של דבר אמי האריכה ימים כדי חודש לפני יום הולדתה התשעים. כשהתוודעתי לעל טבע היקום היא הייתה רק בת חמישים ומשהו. באותם ימים, החרדה שתמות כבר נמהלה בי בהבנה הכואבת שהיא העכירה חלק גדול מחייה – והטילה צל